

Irodalom a kommunikáció forgatagában (Értekezés az irodalom fogalmának alakulásáról)

Esztétikum az információcserében

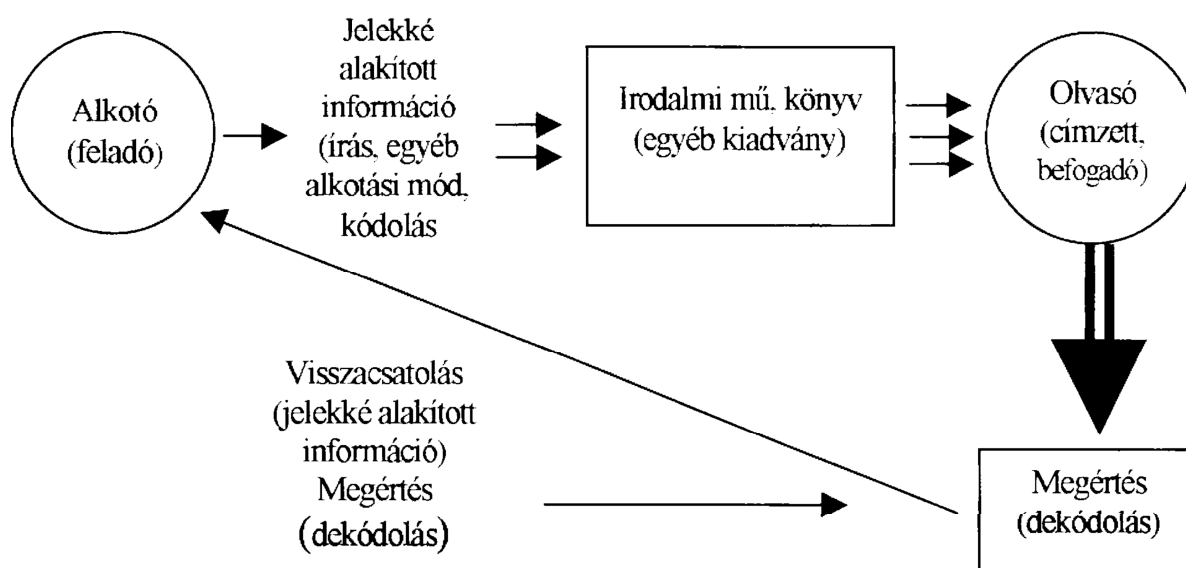
Amikor jelenünkben jelző nélkül „irodalom”-ról beszélünk, valójában az ún. szépirodalomra gondolunk, amelyben az esztétikai érték mindig kitüntetett és meghatározó jelentőséggel bír. Az ide sorolható műveket kizárólag vagy nagymértékben az esztétikai élmények kedvéért olvassuk, mivel azok művészi értékekkel rendelkeznek – ettől szépirodalmiak. Az irodalom fogalma alatt azonban nemcsak szépirodalmi szövegeket értünk, hanem szélesebb értelemben ebbe a kategóriába sorolhatók a szellemi kultúrát képező filozófia, művészet, vallás, ideológia, politika, erkölcs és jog tárgykörébe tartozó szövegek is, melyek időszerű eredményekről tudósítanak. Emellett a közérdekű hírtudósítás, a hírlapok és az újságok szövegei, a rádiós és televíziós közlemények is „irodalom”-nak tekinthetők, bár sajátosságaikban merőben eltér(het)nek a szépirodalomtól. A legtágabb értelemben felfogott irodalom egyes ágait a bevett szóhasználatban „szakirodalomnak”, illetve ez utóbbit „hírközlési irodalomnak” is szokás nevezni. Szinte már értelemzavaróan hat, hogy a „szépirodalmat” sokszor csupán „irodalomként” emlegetjük, hiszen irodalomtudományról, irodalmi életről, irodalmi klubokról beszélünk, nem pedig szépirodalom-tudományról, szépirodalmi életről, szépirodalmi klubokról stb.

A jelentések szűkítése során a szépirodalmi szövegek egyéb alkategóriákba is sorolhatók, így például Szerdahelyi István a szépirodalmi szövegeket „autonóm művészeti” és „alkalmazott művészeti” szövegekre osztja és mindkét szövegosztályt további alosztályokra különíti el.¹ Ilyen értelemben az autonóm művészeti irodalom alosztályai a visszatükröző művészeti irodalom és a szépművészeti irodalom, az alkalmazott művészeti pedig a szórakoztató irodalom, a didaktikus irodalom, az agitatív irodalom és a használati irodalom. Megjegyezzük azonban, hogy az irodalomelméleti – irodalomesztétikai irányzatok egy része tagadja, hogy ezek a felsorolt szövegosztályok és részeik mindegyike teljes jogú alkotóeleme lenne az ún. „igazi” irodalomnak. Különösen az alkalmazott irodalommal kapcsolatban gyakran olvashatóak fenntartó, sőt elutasító állásfoglalások, mivel az ilyen művek nagyon parttalan, ill. leszűkített irodalomfogalomból indulnak ki. A Szerdahelyi-féle irodalom-értelmezések és megkülönböztetések más vélemények

nagyon parttalan, ill. leszűkített irodalomfogalomból indulnak ki. A Szerdahelyi-féle irodalom-értelmezések és megkülönböztetések más vélemények megkötöttségeivel szemben kellően nyitott szempontokat érvényesítenek, s a „továbbhagyományozandó” és „szépirodalmi” szöveg értelmezésén túl az irodalmat mint „irodalmiságot”, „intézményrendszert” és mint az „irodalomtudomány tárgyát” is megkülönböztetik, attól függően, hogy jelleget, sajátosságot, kapcsolatrendszert, szövegcsoporthoz vagy éppen a kutatási tárgy szempontját tekintik-e meghatározónak.

* * *

Az irodalom (s ezen belül a szépirodalom) bizonyos információkat nyújt, tehát jeleket közvetít a befogadók (olvasók) számára, így egy információs rendszer és kapcsolat része. Ennek okán és alapján az irodalmat úgy is fel lehet fognunk mint kommunikációs formát, amely emberek közötti információcserét hoz létre, és az emberek kommunikációs helyzetének tényezőit befolyásolja. Az irodalom mint kommunikációs forma – hasonlóan más kommunikáció folyamathoz – több lépésből tevődik össze: a feladó (az alkotó) az általa közölni kívánt információt egy meghatározott jelrendszer (írás) segítségével jelekké alakítja át (kódolás) és egy közvetítő közeg vagy eszköz (könyv) segítségével juttatja az információ befogadójához, az ún. címzethez (olvasó). A címzett (befogadó) a közvetített jeleket (információ) felfogja és megérti (dekódolás). A kommunikációs folyamat befejező szakaszaként a címzett (befogadó) valamilyen formában informálja a feladót (alkotót), hogy megértette a közleményt (műalkotást). Ez utóbbi jelenséget visszacsatolásnak is szokás nevezni a szakirodalomban.

Az irodalom mint kommunikációs forma
(információcsere és folyamat)

A kommunikációelméleti és szemiotikai problémákat tárgyaló összefoglaló művekben² evidensen kapnak hangsúlyt és megkülönböztetést az ún. írásbeliséghez kötött tömegkommunikációs formákban (sajtó, könyvkiadás), a csak hangokat közvetítő auditív tömegkommunikációs formákban (rádió, magnetofon, hanglemez) és/vagy csak a láthatóság síkján közvetítő vizuális formákban (fénykép, némafilm) történő kommunikációs lehetőségek. Ebből a szempontból tehát csupán az ún. audiovizuális tömegkommunikációs formák (televízió, videó) vehetik fel a versenyt a közvetlen kommunikációval az irodalom területén is.

* * *

Az információk nyújtása, a jelek közvetítése, a jelrendszerekben való gondolkodás jelenünk alapélménye – az irodalom értelmezésének esetében is. A jelviszonyok alakulása, változása és megnövekedett szerepe azonban a jelekre való „ráutaltságot” is magával hozta, ezzel együtt az empirikus igazságokra vonatkozó kétségeket és a megismerés bizonyos válságát is előidézte. Ennek irodalmi, költészeti esztétikai áttételét egyik tanulmányában Kulcsár Szabó Ernő írta le: „A poétikai jelformák közvetve sem a valóságra, hanem egymásra vonatkoznak, mert csupán jelekkel hozzáférhető valóság jeleinek jeleiként hoznak létre esztétikai jelentést” (1988: 701). Feltehetően ez az áttételesség az oka az eredetiség háttérbe szorulásának, a műalkotások szerkesztésére, összerakhatóságára és ismétlésére (utánzására és hamisítására) vonatkozó kultusznak. Bizonyára ezért van az is, hogy a posztmodernnek nevezett művek nem a világ valóságára reflektálnak, hanem vagy egy zárt (tehát körülhatárolható és megismerhető), vagy egy el-/bezárt (tehát időn kívüli) világra. Ezzel kapcsolatban a művészi alkotás egyik alapvető problémájaként vetődhet fel – nem is véletlenül! – az utánzás és a teremtés kérdésének, pontosabban vitájának ténye, mely az esztétikai felfogásokat és nézeteket is meghatározhatja. Az utánzás (mimészis) és a költői teremtés (poiészis) a művészet és az alkotás alapvető kérdésének megvilágítására szolgálnak a reneszánsz óta és abszolút állapotukban csak elméletileg létező kategóriaként szerepelnek, gyakorlati megnyilvánulásukban azonban mindig kiegészítik egymást.³ Az utánzás és teremtés, valamint különböző viszonylataik, különbözőségeik a modern esztétika meghatározó elemeiként vannak jelen, akkor is, ha az irodalmat jelrendszerben való gondolkodásként és információk cseréjeként fogjuk fel. Lehet, hogy a jelek rendszerében való gondolkodás elvonatkoztatást és áttételességet okoz, a világ valóságától való eltávolodást is jelent, történelmi vonatkozásban azonban – amely ebben az esetben a lényegét sejteti – meghatározó tény, mert maga az esztétika tudománya (a széptan) is a teremtés, az alkotás és az utánzás, ismétlés viszonyából (közeledéséből, máskor ellentmondásaiból, sőt harcából) alakult ki.

Magyar irodalom – a tág értelmezés tere

Az irodalom fogalmáról hangoztatott nézetek, más-más szempontok hangsúlyozásával, különbözőek voltak a történelem során és eltérnek egymástól jelenünkben is. Magyar viszonylatokban szintén jelentős változásokon esett át az irodalom fogalmának értelmezése, hiszen a modern értelemben vett magyar nemzeti irodalom fogalmának kialakulása csak a 18. század végére és a 19. század elejére (a nyelvújítás idejére ill. a reformkorszakra) tehető, mely ebben a vonatkozásban is meghozta az igazán differenciált szemléletet. Az ezt megelőző évszázadok magyar irodalmának körülhatárolásakor éppen ezért nem indulhatunk ki a mai irodalomfogalmunkból és nem szorítkozhatunk csupán az írott, a műalkotás jellegű, a magyar nyelvű és a nemzeti fejlődés vonalába tartozó művekre. Nem szűkíthetjük le az irodalom fogalmát a belletrisztikus alkotásokra, mivel az irodalomnak művészetként való felfogása a magyar irodalomtörténet során csak a klasszicizmus ideje alatt válik általánossá.

Az említettek miatt a régi magyar irodalom jellemzésekor és értékelésekor mindig számolni kell a nem szépirodalmi jellegű művekkel és műfajokkal – igaz, nem mindig egyformán és mindenre kitérően. A középkori magyar irodalomban például az oklevél is része a literatúrának, a jogi és teológiai művek is alkotó elemei az „irodalmi” közegnek, hasonló alapon a magyarországi latin nyelvű irodalmat a 18. század végéig indokolt a magyar irodalom történetének részeként kezelni.⁴ A magyarság irodalma (is) – a szóbeli költészetet nem számítva – a barokkig túlnyomórészt latin nyelvű, s ha ezután csökkent is a latin jelentősége, a nemzeti irodalom fejlődését befolyásoló szerepét bizonyos mértékben még további három évszázadon át megőrizte.

1772 korszakot jelöl a magyar irodalom történetében, mert lezárja az ún. régi magyar irodalom nyolc évszázadot átfogó korszakát, és megnyitja a felvilágosodás korának irodalmát, amelyet a „nemzeti megújulás” koraként is számon tartunk. A század legjelentősebb tudományos művei latinul készültek, sőt a 19. század elején Révai Miklós és Verseghy Ferenc magyar nyelvről való nagy jelentőségű értekezéseiket is a klasszikus auktorok nyelvén tették közzé.⁵ Magyarul elsősorban a szépirodalom jelenik meg, az „irodalom”-nak az a része, amely elvileg mindenki számára hozzáférhető, s elindul egyfajta differenciálódás a szépirodalom és a szó szoros értelmében vett tudományok között – noha nem lehet szó teljes körű különválásról. Az írók, költők ui. nem zárkóz(hat)tak el az újfajta, felvilágosult gondolkodásmódtól és az egész korszakot átfogó problémák elől. A kor magyar írói között – feltehetően éppen ezért – több polihisztorral találkozhatunk, és szinte természetesnek tekinthető, hogy az író ekkor esetenként filozófus is, természettu-

dós, nyelvtudós vagy éppen lélektani művek szerzője. Az alkotások megítélésében ebben a korszakban sem szorítkozhatunk a csak magyar nyelvű és esztétikai érdekű/értékű munkák figyelembevételére, mert az a képtelenségek egész sorát vonná maga után, és a sok alkotás értelmezhetetlenné válna. Az erősen differenciálódó korban az irodalomtudat is az írói szerepeknek és műveknek megfelelően formálódik – ha pontosan értelmezzük, a tárgyalandó irodalom fogalmát nyilván bővíteni kell, a tudományét pedig szűkíteni. A nemzeti nyelv ui. ekkor válik az irodalomfogalom egyik lényeges mozzanatává, s minden korábbinál jelentősebb lépés történik a szépirodalom elkülönülésének irányába. A felvilágosodás korában az „irodalom” elnevezéssel illetett jelenségcsoportot és műveket nem valami közös tulajdonság, vonás kapcsolja össze, s ezáltal nem is lehet értelmezni azokat, hanem a különböző tulajdonsággal bíró elemeket inkább csak valamilyen funkció szervezi egységbe. Bíró Ferenc a felvilágosodás magyar irodalmáról írott részletes monográfiájában így veti fel és látja megoldhatónak ezt a kérdést: „... a fölöttebb kétes célkitűzés helyett, hogy előre és külön meghatározzuk a munkánk alcímében szereplő »irodalom« ismérveit (azaz: tárgyunkat azonos tulajdonságokkal bíró jelenségek együtteseként próbáljuk meg felfogni), az látszott értelmesnek, ha az egységet a funkció felől közelítjük meg, vagyis: a szóban forgó viszony leírását tűzzük ki célul. E leírásnak... a kor számunkra releváns irodalomfogalma mentén, mintegy ennek az irodalomfogalomnak a körvonalait kirajzolva kell haladnia” (1994: 21). Ennek alapján Bíró nem a kor magyar és nem magyar nyelvű irodalmáról („tudományáról”) beszél általában, hanem mindkettőről úgy, hogy bemutatja azok küzdelmét, dialógusát és viszonyuk változásait. E megfontolás következtében az irodalom – nem irodalom szembeállítása relatívvá válik és korokhoz kapcsolódó kérdésként jelenik meg. Ennek analógiájaként a poétika jelentősége némiképp csökken, s előtérbe kerülnek a műfajokkal összefüggő problémák. Ez a megközelítés nem azt tartja fontosnak, hogy az elvont „irodalmi” minőséget meghatározza, s azt determináns elemmé avassa, hanem az eltérő jellegű elemeket egységbe szervező funkciók felé fordítja a figyelmet.

* * *

Ahogy tehát az elmúlt korok irodalmának általunk kiemelt értelmezése pontosításokra szorul, ugyanúgy (ezen a vonalon) az irodalmi lexikonok, irodalmi enciklopédiák anyaga, az irodalomtörténeti feldolgozások szempontjai is szinte mindig magyarázatok kíséretében jelentek meg. Anélkül, hogy teljességre törekednénk és komplex áttekintést nyújtanánk ebből a szempontból, megelégszünk néhány utalással. Bizonyára a legnevesebb és egyben legismertebb (Benedek Marcell szerkesztésében megjelent) magyar írói lexikon az,⁶ mely 1927-ben a magyar és világirodalom elfogulatlan be-

mutatására vállalkozott, s melynek szerzői nemcsak évszámok és művek bemutatását tűzték ki célul, hanem esztétikai értékeléseket, tömörített összefoglalásokat és esszéket tettek közzé. E kiadvány folytatásaként (már csak a magyar irodalmi vonatkozásokra koncentrálnak) a hatvanas években jelent meg az a háromkötetes lexikon (főszerkesztője ugyancsak Benedek Marcell), amely „a tulajdonképpeni szépírók és publicisták mellett az irodalomtörténet, az esztétika és részben a nyelvtudomány művelőiről, de egyéb tudományok népszerűsítőiről is” számot ad, „ha stílusuk megfelel a népszerűsítés igazi feladatának – egyszóval, ha írószámra mennek”.⁷ Ebben az esetben az irodalom differenciáltsága mellett az író fogalmának értelmezése is kitágul, középpontban tartva az írók, az irodalomtörténet, az irodalmi intézmények, az irodalomelmélet köréhez tartozó fogalmak bemutatását és jellemzését.

A nyolcvanas évek elején jelent meg a Romániai Magyar Irodalmi Lexikon, amely az előzőekkel szemben nem nemzeti, hanem nemzeti kisebbségi kört ölel fel, már alcímében is előrejelzi az „irodalom” terminusának kiterjesztését: „Szépirodalom, közírás, tudományos irodalom, művelődés”. Valójában itt a romániai magyarság írásbeliségének összegyűjtött címszavairól van szó, melyben „a törzset alkotó szépirodalom mellett sorra kerül a közirodalom (publicisztika, újságírás, bibliográfia, népművelő irodalom), a tudományos irodalom (szakirodalom, tudományterjesztés), a művészeti irodalom, valamint a művészeteknek azok az alkotásai, amelyek tárgyuknál fogva kapcsolódnak az irodalomhoz (könyvgrafika, irodalmi tárgyú képzőművészeti alkotás, irodalmi művek megzenésítése, előadó-művészet és színház, rádió, televízió film és fotóművészet irodalmi vonatkozásai)”.⁸ Az irodalom holdudvarának, felvevő területének ez a kiszélesítése több mint valószínű azzal indokolható, hogy kisebbségi irodalomról van szó, s kisebbségi viszonyok között a társadalomtudományi és a művészeti szakterületek nem kellően differenciálódtak és fejlődtek, s ezáltal az irodalom közé csoportosíthatók, ill. az „irodalom” (mint kisebbségi irodalom) fejlődése, alakulása során rendszerint irodalmon kívüli feladatokat és funkciókat is magára kényszerült vállalni. Hasonló ismérvek jellemzőek a közelmúltban megjelent szlovákiai magyar irodalmi lexikonra⁹ is, azzal a különbséggel, hogy ez már alcímében sem pontosítja felvett témaköreit, jóllehet anyagába bekerültek a társművészetek (képzőművészet, zenetudomány, népművészet) címszavai, továbbá a nyelvtudomány, a történettudomány és a pedagógia mellett helyet kaptak még a természettudományok területének képviselői és eredményei is. Ez a lexikon nem foglalkozik irodalomtudományi és irodalomelméleti kérdésekkel, néhány sajátosan (cseh)szlovákiai magyar irodalmi fogalom és annak magyarázata („nyolcak”, „kilencek”, valóságirodalom stb.) azonban bekerült a kötet szócikkei közé.

Ez utóbbi két lexikon megkésett kiadásával köztudottan űrt kívántak betölteni a kiadók, s nemcsak az „irodalom”, hanem az egész adott kultúra, tudományágak fejlődését, alaposabb megismerését, s ezen túlmenően a nemzeti önismeret elmélyítését kívánták szolgálni. Ezek az irodalmi lexikonok az alkotói tehetségnek, a kisebbségi helytállásnak a demonstrálásai is, az általános szellemi értékek gyűjtőhelyei. Egyértelműen bizonyítják, hogy a magyar irodalom nemzeti és kisebbségi (nemzetiségi) vonalainak lexikon-tárházai az irodalom legtágabb értelmezéseit veszik igénybe és működtetik, beleértve azokat az irodalmon kívüli területeket és képviselőiket, amelyek a szellemi életnek szerves részeit képezik.

Öncél és dimenzionáltság

Sajátos, mondhatnánk szélsőséges az irodalomnak az a jellemzése, amelyet a francia összehasonlító irodalomtudomány kutatója, az irodalomszociológia egyik legismertebb képviselője, Robert Escarpit fogalmaz meg. Az irodalmat nem valamilyen minőségi kritériumok szerint határozza meg, hanem annak alapján szemléli, mennyire alkalmas az „öncélúságra”. Eszerint: „Irodalmi minden olyan mű, amely nem eszköz, hanem öncél. Irodalmi minden nem funkcionális, azaz nem hasznosságot célzó kulturális szükségletet kielégítő olvasmány” (1973: 19). Tudvalevő, hogy az olvasás többnyire ma is funkcionális jellegű, mint például az újság, vagy egyéb nyomtatott szöveg olvasása, melyben az olvasó elsősorban információkat, dokumentációt keres. A sajtóban emellett jelentős mennyiségű nem funkcionális, tehát irodalmi jellegű szöveget is találunk – novellákat, meséket, folytatásos regényeket, esszéket stb. Egyes vélekedések szerint minden írásból lehet irodalom, amennyiben alkalmat ad a kikapcsolódásra, szórakozásra, vagy éppen ellenkezőleg a művelődésre és a gondolkodásra. Így azonban még az is kimutatható, hogy például az ételrecepteknek vagy éppen a vasúti menetrendnek is van/lehet irodalmi használata.

* * *

Az öncélúságon túlmutat az avantgárd „plusz egy dimenziós irodalma” (Tamkó Sirató Károly), a vizuális költészet különböző megnyilvánulási formája, az az alkotói igyekezet, amely „az irodalmat kilépteti a vonalból a síkba”. A későbbi neoavantgárd sokdimenzionáltsága már valóban új képződménynek tekinthető, mely az irodalmat mindegyik előzményénél radikálisabban, teljesen új irányból közelítve hozzá, próbálja átértelmezni, szerepét, jelentését gyökeresen más alapokra helyezni. Adódik ez abból is, hogy az avantgárd/neoavantgárd alkotói magatartást is jelent – az újítás, a kísérletezés, a szabadság magatartását. Az avantgárd szellemnek e folytonossága ellenére a különböző iskolák és mozgalmak valójában mindig arra törekedtek,

hogy éppen ők találjanak rá az irodalomnak valami fontosabb, újabb és mélyebb tartalmú lényegére és szerepére. Azzal is, hogy lerombolják a régi beidegződéseket és normákat, az alkotó szellem számára új lehetőségeket biztosítsanak. Összefügg mindez jelenünk emberének bonyolultabb és zaklatottabb lelkivilágával, a korábbtól, a megszokott formáktól való eltérés megnövekedett vágyával és a minden tekintetben leghatásosabb kifejezési módok szüntelen keresésével. Főleg az avantgárd hatására terjedt el az irodalom sajátos „látványtöbblete”, így közelítve egymáshoz a képzőművészetet és az irodalmat, egy további fokon a videót, a számítógépet és az irodalom különböző műfajait.

Számítógépen készült kinetikus irodalmi műveket csak 1985 óta láthat a közönség¹⁰, bár kísérletezések már előbb is voltak. Az így készült kinetikus vizuális irodalmi mű alkotóelemeit (szöveg, kép, hang, grafika, szín) a részletek rendezőelvei, az egész művet a rendezőelvek összességének eredője teszi irodalmilag hatékonyá. A rendezőelvekben a nyelvi és irodalmi kötıtségeken, valamint a számítógép specifikus adottságain túl megkülönböztetett feladat hárul a topográfiára és a mozgásra. Az ilyen mű megformálásának folyamatában nem játszik szerepet a „forgatókönyv”, amely más műfajban tartozéka az alkotói folyamatnak, ezért az alkotás asszociatív tere a lehetőségek szélső határáig terjed.

* * *

A dimenzionáltság előfeltételének bizonyul, ha az alkotó új médiumokat (videó, számítógép és egyéb elektronikus eszközök) bevon az alkotás körébe, másrészt ún. interdiszciplináris művészi tevékenységet folytat (irodalom – képzőművészet, irodalom – zene stb.), mivel ezek az utak immanensen új, adekvát (jelenünk világának megfelelő) alkotói attitűdhez ill. gondolkodáshoz vezetnek. Nem kizárólagos lehetőségekről van szó, hanem a fejlődés visszavonhatatlan alakító tényezőiről, amelyek egyértelműen jelzik, hogy egyfajta civilizációs átrendeződés tanúi (sőt alanyai) vagyunk.

„Az irodalom elmúlt” – állapítja meg egyik, az irodalom jövőjéről szóló eszmefuttatásában az avantgárd ihletésű Szkárosi Endre és több, a fordulópontot jelentő, prózát és költészetet, irodalmat és művészetet újraegyesítő, művészet és valóság határait átjáró életműre hivatkozik. Az irodalmi és művészeti lényegi változásokat abban látja, hogy a valóság szerkezete és működése lett más, ami magával hozta az irodalom új értelmezésének lehetőségét is. Meglátásának következménye: „A »tisztá« nyelvek, a steril művészeti szférák helyét »kevert« nyelvek, »eklektikus« képződmények foglalják el. Ennek strukturális, szerkezeti, látásmódbeli konzekvenciáival. Az önrendező káosz, a fegyelmezett anarchia, s nyomukban az ösztönvezérelt értelem romba dőlt fogalomkészletünk fölött teremti meg a poétikai egyszerűséget s a rendet” (1988: 2, 28). Az irodalom „elmúlásának” tényéről értekezni szélső-

ségesen valótlannak számít, reális azonban irodalomszemléleti változásokról beszélni, melyek több szinten érintik az eddig kialakított irodalomképet. Ezzel kapcsolatos észrevételeinket az alábbi pontokban foglalhatjuk össze:

- az írók és a műalkotások szintjén felerősödik az aktivitás (a mozgás), melynek következményeként már tapasztalható az irodalom műfaji gyarapodása, a szemléletváltás és a különböző alkotói nézetek vitája, az ellentétek bizonyos fokú kialakulása és elmélyülése;
- az alkotói érdeklődési körben egyre inkább szerepet és funkciót kap a forma, a szín, a hang, a kép (főként az avantgárd hagyományának következtében), melynek eredményeként az irodalom önálló jelrendszerében jelentéshordozóvá válik egyre több nem nyelvi (grafikai, fonikai, taktilis és más) elem;
- a lineárisan (könyvekben, szövegekben ...) szerveződő irodalom, legyen bár rövid, csattanós, eredeti, meghökkentő és más egyéb effektív hatású, egyre kisebb felületen érintkezik a befogadó (olvasó) mentális dimenzióival, ennél fogva az írás, a hang és a kép összedolgozásából létrejövő audio-vizuális élményre egyre inkább fogékony;
- a számítógép feltételezhetően a papírra írt szöveg helyzetét fogja módosítani a kiadás és a terjesztés szintjén is – a konvencionális, szervezett szöveg-/ könyvkiadás elveszti monopoláris helyzetét, demokratizálódik a szöveg legmagasabb szintű előállítás/szerkesztése, jelenünkben az alkotók már formailag is nyomtatásra kész műveket állítanak elő, minek következtében vizuális kultúránk is gazdagodik.

Kivezető utak az újabb értelmezések felé

A fogalmak pontosítása tisztázza a lényegi összetevők felismerését: a szépirodalom abban különbözik az irodalom más fajtáitól, hogy szövegeiben az esztétikai értékek kitüntetett jelentőségűek, így meghatározó szerepet játszanak. Hogy mik ezek az esztétikai értékek (mi az, hogy esztétikum?), ennek megválaszolására elsősorban az esztétika tudománya a legilletékesebb. Az irodalom tudománya és elmélete saját közegében értelmezi az esztétikum megnyilvánulásait és értékrendszerének fontos részévé avatja. Az olvasón kívül legelőször az irodalomkritikus szembesül a mű értékeivel és mutatja fel azokat, úgy, hogy elemzi, értékeli és véleményezi az irodalmi alkotásokat. Az irodalomszociológusok körében (R. Escarpit esetében is) elterjedt a vélemény, hogy a kritika a kiadók, a szerzők, a laptulajdonosok, sőt egyéb érdekszövetségek reklámapparátusának szerves része, s így valójában nincs is különbség a napi sajtóban megjelenő publicisztikus és a tudományos igénnyel megírt műbírálat között. E leszűkítő vélemény (mely nyilvánvalóan

tartalmaz valós elemeket) külső aspektusokat érvényesít, nem figyel arra a szakmai vonatkozású szempontra, hogy a kritikus pótolhatatlan szerepet játszik abban a tudományos munkamegosztásban, amely az esztétika (mint művészettudomány), valamint az irodalmi értékelés közötti kapcsolatra épülő információcserét jelenti. A kritika az ún. élő, változó irodalmi folyamatok és új műalkotások megítélésében szolgál mértékül, szembesíti az esztétika normáival az új jelenségeket. Másrészt: az igényes műbírálat tudatosítja a fejlődésben végbemenő műfaji, formai megújulásokat és módosulásokat, s a bevett formáktól eltérő, de sikeres és értékes alkotásokra hivatkozva javasol(hat)ja az addigi irodalmi – esztétikai elgondolások, normák és leszűrt eredmények pontosítását, megváltoztatását. Egyrészt ekkor nyílik lehetőség az irodalom fogalmáról alkotott nézetek és vélemények újraértelmezésére.

* * *

Az irodalom fogalmának alapsejtje az irodalmi mű, melynek az a része, fajtája érdekes elsősorban, amit szépirodalmi jelzővel illetünk. Ezt a részét az irodalomnak egyre többen nevezik „fikcionális irodalomnak”, ill. „fikcionális műnek”. Az így felfogott szépirodalom-definíció Bojtár Endre tollából származik: „Ha olyan meghatározást akarunk, amely elég általános ahhoz, hogy minden beleférjen, akkor a szépirodalmat nemigen mondhatjuk másnak, mint irodalmi célú irodalomnak, s ebből következik az irodalmi mű meghatározása: irodalmi mű az a rögzített és elkülönített (s ilyen értelemben zárt, befejezett) nyelvi egység, amit annak tartanak” (1992: 20). E meghatározás lényegét a konvenció, az egyezmény fogalma képezi („...amit annak tartanak”), mert valójában az irodalmi mű alapjául szolgáló nyelvi jel is egyezményes. Az egyes mű azonban csak a társadalmi összefüggések hálójában létezik, s az irodalomnak a társadalmi kommunikáció folyamatában az a feladata, hogy közkinccsé tegye az egyedit. Az irodalom ilyen alapon sokkal több tényező egyezményes rendszer, mint a nyelv, hiszen a nyelv csak bizonyos betűsorokat használ fel új fogalmak, szavak kialakításakor, azt is korlátozott módon. Ami azonban az ún. „fikcionalitás” jellemzője lehet nyelvi vonatkozásban, az az hogy a (szép)irodalom nyelve és stílusa általában eltér a nem (szép)irodalomtól. A nyelvnek különösen az a tulajdonsága irodalmi, amit „verses jellegnek” nevezünk, ui. egyezményen alapuló irodalomismereteink szerint a ritmusos, rímes, sorokra és versszakokra osztott szöveget irodalomként fogadjuk el. Hasonló alapon az irodalmi művek állandó sajátosságaiként tartjuk számon azt az ismérvet, hogy valamilyen műfajhoz sorolhatók, valamilyen műfajként jelennek meg. Irodalmi konvencióként kezelendő az az elfogadott egyezményrendszer is, melynek alapját az irodalmi/esztétikai értékesség képezi. Az egyediség és eredetiség értékéről

van szó, pontosabban arról, hogy ha egy szöveget esztétikai és más szempontból egyedien értékesnek tartunk, emiatt is irodalmi műalkotásnak minősítjük.

A választóvonalak a felsoroltak egyik esetében sem magában a szövegben, hanem:

- a nyelv egyezményességében,
- a műfaji sajátosságokban,
- a mű eredetiségében,
- a mű értékességében

találhatók meg. Ezek az ismérvek egymást erősíthetik vagy gyengíthetik, de valójában egyenrangúak, nem hierarchizáltak, s az olvasó (befogadó) ismereteinek megfelelően felhasználhatja azokat annak eldöntésekor, mit is tart irodalomnak. Summa summarum: az irodalmi műveket tehát az alkotói szándék és a konvenció (egyezmény) teremti úgy, hogy a meglévő irodalomról alkotott fogalmakat használja fel. Eszerint az értelmezési lehetőség szerint az irodalom története sem más, mint a különböző egyezményrendszerek története, az irodalom értelmezőjének (kritikusának) feladata pedig ezek változásainak a felderítése és magyarázása.

* * *

Vizsgálódásaink további elvi tanulsága: az irodalom lényegi meghatározása szinte mindig az adott történelmi és társadalmi kontextustól függ, másrészt az irodalmat nem választják el áthatolhatatlan falak az egyéb „diszkurzusformáktól”, tehát van „irodalmi” az irodalmon kívül, és van „nem irodalmi” is az irodalmon belül. Ez a felismerés – akárhogy is nézzük – egyfajta relatív felfogást hirdet, amely támaszkodik a valóságos tényekre és konvergál Horváth Jánosnak a huszadik század elején tett definíciójával: „Az irodalom fogalma tehát relatív: mást jelent a 18. század végén, mint a 19. század közepén. Oly meghatározását adni, mely azt fejlődése minden szakaszában pontosan fődje, nem lehet” (1908: 49). A relatív jelleg egyértelműen magában hordozza a szociológiai tartalmat, mivel az irodalommal foglalkozók (írók, kritikusok, olvasók...) idővel, a külső változások hatására, másképp kezdtek gondolkodni és értekezni arról, amit irodalomnak tartottak. Közben az irodalom fogalmai is változtak, bővültek, differenciálódtak, s használatuk során cserélődtek, minek következtében különböző hangsúlyú fogalom-meghatározások keletkeztek. Tendencia értéke van annak a történeti változásnak, amely a fejlődés során az irodalom fogalmának a szűkülésére hívja fel a figyelmet. Ez a jelzés tudománytörténeti jelentőséggel is bír, mert az objektív tényálláson túlmutató következtetés lényegében; felfogás dolga, hogy az irodalom kutatója mit hajlandó a fogalom ontológiai tárgyában végbemenő változásnak, ill. fejlődésnek tulajdonítani. Az a szempont is determinánssá

válhat, hogy az irodalom „szűkebb” és „tágabb” fogalma nem két megkülönböztető jelenséggént, hanem egyazon fogalom történeti fejlődésfázisának kifejeződéseként értelmeződik. Az irodalomfolyamatok legtöbb időszakában ui. nem feltétlenül válik külön az esztétikai érvényű, a művészi célzatú és a legtágabb értelemben a szellemi alkotások körét s intézményszerűségét jelentő irodalmiság.

Az irodalom jövőbeli alakulásának feltételeit legszélesebb értelemben az emberi civilizáció potenciális fejlődésének szintje is jelzi. Ennek része a műszaki, elektronikai, számítógépes fejlődés színvonala és az aktuális emberi kapcsolatok alakulásának minősége. Mi irodalom és mi nem? Erre a kérdésre formális vagy éppen konkrét osztályozásoknak megfelelő végérvényes válasszal egyre kevésbé találkozunk, és nem is számíthatunk egyértelműen késszen kapott feleletre. Mindenképp tisztán kell látnunk az irodalmi és az esztétikai érték fogalmát és az értékszférák lehetőségeit, hogy világosabb, körülhatároltabb és egyértelműbb képet kapjunk e kérdésköréről. Az irodalom és az ún. olvasmány (sic!) kapcsolatáról való tudnivalókat az alkotó (szerző) és az olvasó (befogadó) közötti viszony jellege és funkcionáltsága alapján alakíthatjuk ki. A sajtóban és a könyvkiadásban ui. sok olyan szöveg van, amely szándékában funkcionális ugyan, de használatában (érvényesülésében) nem az, sőt kifejezetten irodalmi. A riportok, az esszék, a könyvkritikák, sőt a filozófiai, a bölcséleti munkák is az olvasók szemében gyakran irodalminak számítanak, mert azok is. Az irodalom és az irodalmi jelenség – a befogadás szempontjából – többek között tehát egyéni és kollektív lélektani kérdéseket is felvet, mert az irodalom fogalmának értelmezése és definíciója az olvasó és az alkotó szándékának hasonlóságát, egyezését is feltételezi, tágabb értelemben pedig e szándékoknak legalább összeférhetőségét igényli. Az irodalom szerepkörének legújabb vizsgálatai éppen ennek a szempontnak az elsőbbségét hirdetik és érvényesítik egyre következetesebben, mert a hermeneutika megtalálta (valójában újra felfedezte) a történetiségében egyedi olvasót, és aktualizálta a befogadasesztétika meghatározó dimenzióit.

H i v a t k o z á s o k

1. Lásd bővebben Az irodalom szó jelentései. In: Szerdahelyi István: Irodalomelmélet mindenkinek. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1996, 15–20.
2. Lásd részletesebben például: Roman Jakobson: Hang – jel – vers. Budapest, 1969; Józsa Péter: Kód, kultúra, kommunikáció, Budapest, 1976, 1978; Deme László: A beszéd és a nyelv. Budapest, 1976; Voigt Vilmos: Bevezetés a szemiotikába. Budapest, 1977 és más művek.

3. Utalás Nicolai Hartmann esztétikai felfogásokat osztályozó megkülönböztetéseire (Esztétika, Budapest, 1977, 408). Lásd részletesebben Ungvári Tamás értelmezését, in: A szépség születése. Bevezetés az irodalomelmélet alapfogalmaiba. Kozmosz Könyvek, Budapest, 1988, 13–16.
4. Erre vonatkozóan pontos képet kaphatunk A magyar irodalom története I. (szerk. Klaniczay Tibor), Budapest, Akadémiai Kiadó, 1964 kézikönyv irodalomértelmezésének tartalmi koncepciójából.
5. Révai Miklós két legjelentősebb munkája már a 19. század elején jelenik meg: *Antiquitates litteraturae Hungaricae* (1803), *Elaboratio grammatica* (1803–1806). Verseghy Ferenc fontos nyelvészeti és esztétikai műve szintén a 19. században lát napvilágot: *Analytica institutionum linguae Hungaricae*, I–II. kötet (1816–1817). A nyelvújítás, a verselés és a fordítás kérdéseiben heves vitát folytattak egymással.
6. Utalás a Benedek Marcell által szerkesztett Irodalmi lexikon (Budapest, 1927) című kiadványra, melynek megírására ötven szerző vállalkozott.
7. Magyar irodalmi lexikon, I–III. kötet. (Főszerkesztő: Benedek Marcell) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963, 1965. Az idézetrészek az előszóból valók.
8. Romániai magyar irodalmi lexikon I. (A–F) Főszerkesztő: Balogh Edgár. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1981, 5.
9. A cseh/szlovákiai magyar irodalom lexikona 1918–1995 (Főszerkesztő: Fónod Zoltán), Bratislava, Madách – Posonium 1997.
10. Utalás Papp Tibor megállapítására, akinek a *Les très riches heures de l'ordinateur no 1* című francia nyelvű művét 1985 júniusában mutatták be a párizsi Pompidou Kultúrközpontban. Két hónappal később Kalocsán, a Schöffner-szeminárium keretében megtartott Magyar Műhely-találkozón a Vendégszövegek számítógépen 1 című munkája is bemutatásra került (Múzsával vagy múzsa nélkül? Budapest, Balassi Kiadó, 204).

S z a k i r o d a l o m

- Bíró Ferenc: A felvilágosodás korának magyar irodalma, Budapest, Balassi Kiadó, 1994, 21.
- Bojtár Endre: Az irodalmi mű értéke és értékelése. In: A strukturalizmus után. Érték, vers, hatás, történet, nyelv az irodalomelméletben (szerk. Szili József), Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992, 20.
- Horváth János: Irodalmunk fejlődésének fő mozzanatai, Budapest, 1908, 49.
- Kulcsár Szabó Ernő: A másság mint jelenlét, Jelenkor, 1988, 7-8. szám, 701.
- Robert Escarpit: Irodalomszociológia. A könyv forradalma, Budapest, Gondolat Kiadó, 1973, 19.
- Szkárosi Endre: Hogyan képzelem el a következő 25 év irodalmát? Magyar Műhely, Párizs–Bécs–Budapest, 1988, 2. sz., 28.